

В.Й. Шиян, канд. екон. наук, професор

Т.І. Олійник, д-р екон. наук, професор

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

Д.В. Шиян, д-р екон. наук, доцент

Харківський національний економічний університет

ПРОДУКТИВНІ СИЛИ ЯК ПРЕДМЕТ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ В КОНТЕКСТІ КЛАСИЧНИХ ТЕОРІЙ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Постановка проблеми. Сільське господарство України згідно з прогнозами, які базуються на оцінці потенційних можливостей галузі, спроможне до 2020 р. збільшити обсяги виробництва валової продукції в 1,4 раза [1]. Планується, зокрема виробництво 80 млн т зерна, а за сприятливих погодних умов уже в 2015 році досягти рівня 71–75 млн т [2, с. 5]. Над науковим забезпеченням досягнення вказаних показників працюють науковці багатьох профілів. Але особлива увага останнім часом приділяється економічній науці. Зокрема, було підкреслено, що основою для визначення стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року є класичні економічні теорії, результати економічних досліджень і Концепція сталого розвитку АПК [Там само, С.4].

Такий підхід, а йому не можна відмовити в логічності, може бути ефективно реалізованим при умові з'ясування, які закони і категорії складають основи кожної з теорій, перелік яких теж ще чекає свого визначення. Для успішного вирішення цього глобального завдання необхідно створити певні передумови. А серед них, на нашу думку, далеко не останнє місце належить пошуку відповідей на такі питання: що таке класичні теорії, а також з ім'ям яких науковців, які представляють економічну науку, слід пов'язувати їх формування, під яким кутом зору слід їх використовувати при вирішенні конкретних наукових проблем, яка саме проблема підлягає вирішенню з опорою як на класичні теорії, так і на результати досліджень інших авторитетних науковців, працюючих безпосередньо в галузі, яка виступає предметом даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одна з принципових проблем, які виникають при розгляді питань, пов'язаних з визначенням місця продуктивних сил у складі предмета економічної науки, полягає в

з'ясуванні позицій тих науковців, чий авторитет в науці особливо вагомий, що дає підстави віднести їх до класиків. А це, в свою чергу, породжує необхідність з'ясувати критеріальні вимоги до тих праць, які вважаються класичними, а їх автори, відповідно, відносяться до класиків. Як і слід було очікувати, отримати обґрунтовану відповідь на це питання виявилось справою дуже не простою. Але було зрозуміло, що при цьому слід керувати оцінками, які уже отримали широке визнання, і які здійснювалися авторитетними установами або ж авторами. Джерела, в яких містяться такі оцінки різнопланові. Це зокрема праці всесвітньо відомих істориків економічної думки. З них безпосередньо нами були використані праці Б. Селігмена [3], а також М. Блауга [4]. Одночасно постійно зверталися до підручників з історії економічних учень, в тому числі до класичного університетського підручника з історії економічних учень [5], підручника з історії економічної теорії, автором якого є С.М. Злупко [6]. Привернув також увагу підручник, підготовлений колективом авторів під керівництвом О.Ю. Амосова і В.О. Сивоконя [7].

Економічні процеси, які відбуваються в економічних системах, одночасно виступають методологічною базою подальших досліджень. Але разом з тим чисельні факти почали свідчити, що теоретичні узагальнення, здійснені в минулому, далеко не в повній мірі відповідають реаліям сьогодення. Логічно, що на підставі такого становища робиться висновок про потребу висновків і узагальнень, які б знаходилися у відповідності з цими реаліями [8, с. 14]. Більш того, робиться і більш категоричний висновок про необхідність змін такої глибини, які б означали зміну дослідницьких парадигм, що і дозволить здійснити революцію в економічній науці [9, с. 22]. У самому загальному вигляді закономірний характер виникнення подібних ситуацій пов'язується з тим, що об'єкт дослідження економічної науки – економічна система характеризується надзвичайним динамізмом розвитку.

Проте є підстави стверджувати наявність конкретних причини, під впливом, яких і відбуваються ці зміни. Поза всяким сумнівом до їх числа слід віднести перехід на постіндустріальну стадію розвитку суспільства, яке з прийдешнього перетворилося в реальність, що переконливо було показано Д. Беллом [10]. Визначальне значення для подальшого розвитку людської цивілізації мали процеси, які знайшли віддзеркалення в концепції сталого розвитку [11]. У контексті вказаних та інших змін (в тому числі глобалізації) сформувався потреба з'ясувати економічні проблеми ХХІ ст. [12]. Принципове значення мало осмислення цих проблем з позицій стратегічних викликів [13].

Але одночасно у все більшій мірі почали вимальовуватися контури ще однієї наукової проблеми, виникнення якої також, у певній мірі, пов'язане із змінами, які відбуваються в економічних системах, зокрема з тією роллю, яку відіграють в поступальному розвитку суспільства технології – мається на увазі вирішення питання про місце продуктивних сил в системі економічної науки. Є всі підстави стверджувати, що передумови для позитивного вирішення цього питання створювалися, як свідчить історія розвитку економічної теорії, впродовж всього періоду її формування. Про це переконливо свідчить той факт, що всі провідні науковці, за рідким виключенням, в системі відносин в межах економічної системи відокремлювали ту їх частину, яка безпосередньо витікає з відносин в межах продуктивних сил. На цій підставі шляхом логічного мислення можна було прийти до висновку про надання продуктивним силам статусу економічної категорії. Як показав свого часу П.В. Копнін з посиленням на авторитет А. Ейнштейна, такий шлях в науці має всі підстави для існування [14, с. 274]. Але при цьому малося на увазі, що отримані висновки перевіряються практикою. Проте зовсім не виключалася можливість того, що на підставі фактів робилися узагальнення, які розвивали теорію. Таким фактом, очевидно, слід вважати ту обставину, що об'єктивні процеси розвитку економіки привели до серйозної зміни ставлення економічної теорії до науково-технологічного розвитку, перетворення його на об'єкт пізнання еволюційної економічної теорії. На підставі цих констатації було зроблено висновок: «Наука, яка розглядає економіку в процесі розвитку, в процесі еволюції не може не спиратися на науково-технологічний прогрес, на закономірності його розвитку» [8. С. 121].

З таким висновком є всі підстави погодитися. Проте нам здається спірним інший висновок цитованих авторів, згідно з яким класична економічна теорія виходила з того що предметом економічної теорії є виробничі відносини [Там само, С. 122]. Підставою для виникнення сумніву відносно обґрунтованості вище вказаною висновку служить не тільки та обставина, що в іншому місці розглядуваної праці стверджується: «... історичний досвід показує, що наприклад для класичної школи предметом були не тільки виробничі відносини, а створення національного багатства» [Там само, С. 45].

Дійсно Дж. С. Мілль, у творах, якого було здійснено завершення класичної політичної економії, визначаючи предмет політичної економії, велику увагу приділяв багатству, дослідженню його сутності, але одночасно наголошував на необхідність з'ясування законів виробництва і

розподілу [15, С. 105]. Головне ж полягає в тому, що Дж. С. Мілль, розглядаючи працю, природні сили і к капітал, всебічно розглянув закономірності розвитку продуктивних сил. Зокрема ним всебічно були розглянуті чинники продуктивності праці.

Звернення до праць представників класичної політичної економії слугує підставою для постановки ще одного питання: про співвідношення понять теорій, які були сформовані в межах класичної політичної економії, з одного боку, і класичних економічних теорій, які формувалися і формуються представниками іншого спрямування.

Дана обставина уже підкреслювалися в літературі, коли вказувалося на те, що не зважаючи на певні недоліки, притаманні представникам класичної школи, вони домоглися великих успіхів у пізнанні економіки і по праву завоювали визнання, як класиків економічної теорії [8, с. 45]. Саме з таких позицій в статті трактувалося поняття «класична теорія».

Формулювання цілей статті. Мета статті полягала в тому, щоб обґрунтувати наявність підстав для включення продуктивних сил до складу предмета економічної науки керуючись при цьому як трактуванням даного питання класиками економічної науки, так і результатами сучасних досліджень, причому з врахуванням результатів наукових дискусій, які велись у різні періоди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формуючі поняття класичних теорій, очевидно, спочатку необхідно визначитися з поняттям «класика». З цього приводу висловлюються різні погляди. Так згідно із словником іншомовних слів поняття «класика», маючі латинське походження, означає взірцевий. Воно пов'язується з творами літератури і мистецтва, що мають світове визнання і віками зберігають своє значення [16, С. 232]. Таким чином поняття класичного не розповсюджується на твори в галузі науки в цілому, а відтак і економічної науки. Слід також зазначити, що з літературою та мистецтвом пов'язують поняття «класика» автори енциклопедичного словника Ф. Брокгауза і І. Ефрона [17, С. 334].

Але в цих же виданнях містяться положення, згідно з яким є всі підстави розповсюджувати поняття класичного і на галузь наукової діяльності. Про це свідчать такі факти. У словнику іншомовних слів при визначенні спорідненого з поняттям «класика» поняття «класик» вказується, що воно відноситься до загальноновизнаних видатних письменників, діячів мистецтв або науки [Там само].

У енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза і І. Ефрона поняття «класик» відсутнє, бо очевидно автори виходили з того, що творці класичних творів і є класиками, але є поняття «корифей» Воно

пов'язується з видатними людьми в науці, мистецтві, а також в інших сферах діяльності. А це означає, що можна вважати наявністю підстав для того, щоб, так би мовити, урівняти в правах можливість визнання класичними праць не тільки в літературі і мистецтві, але й у науці. Правда при умові, що вимога віками зберігати своє значення буде занадто сильною з огляду хоча б на те, що далеко не всі галузі науки існують століття. Відносно молодією є всі підстави вважати і економічну науку. Хоча можна зустрітися з достатньо обґрунтованими твердженнями, що витoki економічної науки слід шукати в творах мислителів стародавнього світу

Отже під класичними є підстави вважати такі теорії, які витримали випробування часом, справляючи суттєвий вплив на розвиток наукового знання, в тому числі і в сучасних умовах, забезпечують не тільки пояснення економічної дійсності, а і виконують функцію методологічних орієнтирів при проведенні досліджень і вирішенні практичних проблем. А класиками слід вважати творців класичних творів, класичних економічних теорій якщо мова йде про економічну науку. Класиками економічної науки прийнято вважати науковців, чий внесок у її розвиток був найбільш вагомим. З цього приводу висловлюються різні думки. Так, виділяючи праці, які справили найбільший вплив на розвиток економічної думки у світі, відомий її історик Б. Селігмен стверджував, що є всі підстави книгу Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» поставити поряд з «Капіталом» К. Маркса і «Багатством народів» А. Сміта [3, С. 494]. Дещо відмінної точки зору дотримуються автори російського підручника з економічної теорії (політекономії), які вважають, що вплив Кейнса на суспільну думку було самим сильним після А. Сміта і К. Маркса [18, С. 19]. Але якщо не вибудовувати послідовність розташування науковців за їх впливом на розвиток економічної теорії, то з'являються підстави для висновку – саме їх слід вважати найбільш впливовими економістами в теорії економічної думки.

А найвидатнішим вченим XIX століття називав А. Маршалла його учень Дж. М. Кейнс [Там само, С. 17]. Щодо найбільш видатних вчених XX ст., то на цю роль на рівні з Дж. М. Кейнсом рекомендується поставити В.В. Леонтьєва. Його аналіз по методу «затрати – випуск» визнаний класичним інструментом в економіці, автор його віднесений до числа найбільш видатних нобелівських лауреатів [19, С. 441].

До числа найбільш великих авторитетів у сучасній економічній науці відноситься також Мілтон Фрідмен. Як зазначає Я. С. Ядгаров, ім'я Фрідмена в сучасній економічній теорії асоціюється, як правило, з лідером

чиказької гуманітарної школи і головним опонентом кейсіанської концепції державного регулювання економіки. Але він залишив помітний слід в галузі методології економічної науки, зокрема широке визнання отримало його положення, що люба теорія з необхідністю має минутий характер і піддається змінам з прогресом знання [20, С. 386].

На олімпі сучасної економічної думки знаходиться і автор знаменитого підручника «Економіка» П. Самуельсон. Це унікальний твір, який вперше появився ще в далекому 1948 році, а з тих пір витримав 15 видань, з повним на те правом може вважатися класичним підручником. Разом з тим слід зазначити, що поняття класичного підручника теж потребує уточнення з огляду хоча б на те, що підручник з історії економічних учень, підготовлений за редакцією В.Д. Базилевича, вважається класичним університетським підручником [5].

До числа класичних підручників є всі підстави віднести підручник Дж. С. Мілля «Основи політичної економії», який став своєрідним підсумком розвитку економічної науки у першій половині XIX століття і який був основним підручником з економіки у багатьох європейських університетах [Там само, С. 255].

Але було б абсолютно невірним пов'язувати створення класичних за своїм рівнем економічних теорій з іменами дуже обмеженого кола перелічених видатних науковців. Величезна будова економічної науки є результатом сумісних зусиль великої армії науковців, серед яких було багато видатних. Серед них достойне місце належить творцям теорій представниками наукових шкіл українських економістів. Серед них видатний економіст мислитель М. Туган-Барановський, творець космогенно-енергетичної теорії розвитку економіки С. Подолинський, засновник економетрії П. Чомпа, економіст-математик Є. Слуцький, один з засновників теорії сільськогосподарських циклів В. Тимошенко [6].

Одна з принципових особливостей творчого доробку видатних науковців полягала в тому, що велику увагу приділяли методології економічної науки. А тому саме їх позиція може мати особливе значення при визначенні орієнтирів, керуючись якими слід обирати шляхи вирішення проблем, які довгий час стояли, та власне і продовжують стояти перед економічною наукою. Одна з них полягає у обґрунтуванні відповіді на питання – чи є продуктивні сили предметом економічної науки взагалі, в тому числі галузевих економічних наук, серед яких чильне місце належить економіці сільського господарства і економіці аграрних підприємств.

Слід зазначити, що питання про предмет якої науки, в тому числі природно і економічної науки, є центральним для методології якої науки. З цього приводу Ананьїн стверджує: традиційний погляд на методологічну проблематику зводить її до характеристики предмета. Відповідно предмет науки, підкреслював він, фіксував її місце в системі наук і в першу чергу її відмінність від суміжних наук на тих ділянках суміжного дослідницького фронту, де вони стикаються [21, С. 139]. Підводячи підсумки двадцяти років методологічного буму, Ананьїн дійшов висновку, що за масштабами і глибиною економіко-методологічні дослідження сформувалися в нову субдисципліну сучасної економічної науки, що виступає підставою для зміни взаємовідносин між методологами і фахівцями в конкретних галузях економічної науки. Колишній тип відносин, коли в ролі методологів виступали, як правило, відомі економісти-дослідники, не рідко приймавши на себе функції арбітра в наукових дискусіях, а сама методологія сприймалася як набір приписів відносно того, як слід вести наукові дослідження – цей тип відносин відходить у минуле. А відтак спеціаліст конкретик не може замінити методолога-професіонала в галузі його компетенції [Там само, С. 149]. Таке твердження особливо стосовно тієї складової методології, яка спрямована на визначення предмета дослідження науки, нам представляється спірними, або, можливо, і помилковим. Бо сформулювати власну позицію стосовно того, чим повинна займатися конкретна галузь наукового знання не будучи в ній фахівцем, практично неможливо. Інша річ, коли мова йде про формування методів досліджень. Хоча, очевидно, слід рахуватися з тим, що професіонал-методолог в галузі економічної науки досконало володіє економічними знаннями. Одночасно слід враховувати і ту обставину, що класики економічної науки, спрямовуючи власні дослідження на вирішення певних проблем, і досягаючи при цьому видатних результатів, формують тим самим уявлення про предмет відповідної галузі науки. Вкажемо на деякі особливо характерні приклади, які засвідчують, що вивчення закономірностей розвитку продуктивних сил входить до складу предмета економічної науки. Причому такий висновок можна зробити навіть в тому випадку якщо самі науковці дану обставину спеціально не підкреслюють.

Очевидно з повними на те підставами таке твердження можна віднести до розробки концепції В.В. Леонт'євим «затрати – випуск», яка принесла йому світову славу і яка дозволила на основі побудови таблиць міжгалузевого балансу вирішувати широке коло проблем, на основі з'ясування зв'язків, існуючих в економічній системі, які перш за все

відносяться до сфери продуктивних сил. Принагідно слід зазначити, що Нобелівську премію в галузі економіки Л.В. Канторович отримав в 1975 році за розробку теорії оптимального використання ресурсів.

Інший видатний вчений А. Маршалл, досліджуючи закономірності зміни питомих витрат виробництва при зростанні обсягів виробництва, сформулював закони: спадної, зростаючої і постійної продуктивності [22, С. 21]. Безумовно він досліджував закони притаманні розвитку продуктивних сил.

Як відомо, П. Самуельсон запропонував декілька визначень предмета економічної науки. але найбільш широке визнання серед них отримав такий варіант: «Економічна теорія є наука про використання людьми рідких або обмежених продуктивних ресурсів (земля, праця, товари виробничого призначення, наприклад машини, і технічні знання для виробництва різних товарів таких як пшениця, яловичина, пальто, концерти, дороги і яхти) і розподілу їх між членами суспільства з метою споживання» [23, С. 6].

Такий підхід отримує все більш широке визнання серед науковців, в тому числі в провідних підручниках. Зокрема в шостому виданні підручника з економічної теорії (політекономії), його редактор В.Д. Базилевич, визначаючи предмет економічної теорії, виходить з того, що вона вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів з метою задоволення своїх безмежних потреб [5, С. 22].

Багато в чому тотожну позицію займає Г.П. Журавльова, оприлюднивши її теж в підручнику, який віддзеркалює досвід роботи викладачів Російській економічній академії ім. Г.В. Плеханова [18, С. 22]. У передмові до підручника підкреслюється, що він підготовлений з урахуванням поглядів і концепцій видатних сучасних вітчизняних економістів, а також економічних шкіл Заходу і Сходу [Там само, С. 3].

Керівник авторського колективу, підготувавши ще один підручник, виданий в Росії, Б.А. Райзберг при визначенні предмета економічної теорії висловив думку, що найбільш вдало це зроблено П. Самуельсоном і В. Нордхаусом в тому варіанті, де вони пов'язують його із способом використання дефіцитних ресурсів [24, С. 9].

У теперішній час все більше визнання отримує положення, згідно з яким національна економіка як об'єкт і предмет економічної науки повинен розглядатися як суперечлива єдність притаманних суспільству продуктивних сил і виробничих відносин. А відповідно кожна з цих

складових окремо, а також в сукупності повинні виступати предметом дослідження економічної науки. У відповідності з такою концептуальною установкою В.М. Тарасевич до об'єкта економічної науки відносить фактори виробництва, включаючи до їх складу труд, землю, капітал і підприємницькі здібності. В якості результатів їх функціонування, на його думку, слід розглядати продукт, людину, природне середовище, а також економічні відносини [25, С. 79].

Але, як свідчать публікації останнього часу, в тому числі навчальна література з питань аграрної економіки, досягти єдності в питаннях належності продуктивних сил до об'єкта, а відповідно предмета економічної науки, поки що не вдалося. Склалася ситуація багато в чому тотожна тій, яку визначив А.С. Гальчинський, оцінюючи результати дискусій по проблематиці методології економічної науки. Хоча такі дискусії, стверджує він, велись в продовж десятиріч вони так і не завершилися належними теоретичними узагальненнями [26, С. 16]. Проте це зовсім не означає, що недоцільно звертатись до змісту дискусій, до аргументів і контраргументів, які висловлювались їх учасниками. Причому не тільки з позицій формування історії економічної думки, хоча це теж важливо, а виходячи з потреб формування сучасних уявлень про способи вирішення певного кола проблем.

Особливої гостроти дискусії по даній проблематиці набули 20-30 роки минулого століття. Зміст та певні їх висновки знайшли віддзеркалення в книзі «Історія політичної економії соціалізму» [287]. Вона була підготовлена колективом кафедри політичної економії Ленінградського університету на чолі з професором Д.К.Трифоновим, який виходив з того, що однією з найважливіших економічних категорій являються продуктивні сили. «А тому, - робить він висновок, - однією із стрижневих проблем історії політичної економії соціалізму є проблема продуктивних сил та їх місця в системі категорій політичної економії соціалізму» [27, С.9].

На необхідність з'ясування законів розвитку продуктивних сил Д.К. Трифанов також вказує у іншому виданні, характеризуючи особливості загальних економічних законів. Він підкреслив, що їх особливість полягає в тому, що вони віддзеркалюють такі економічні зв'язки і відносини, які містяться або ж в самих продуктивних силах, або ж представлені у їх визначальній ролі по відношенню до других явищ процесів суспільного виробництва [28, С.89]. До числа таких законів він відносить закон зростаючої продуктивності праці, закон переважного зростання засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів

споживання, закон переміни праці, закон розподілу суспільної праці і засобів виробництва в певній пропорції між окремими сферами і галузями виробництва, закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил. Звісна річ, з позицій сучасності у запропонований перелік законів, у відповідності з якими функціонують продуктивні сили, можуть бути внесені істотні зміни. Зокрема В.М. Тарасевич, у вже цитованій статті, крім складових продуктивних сил, а закономірним слід вважати їх розширення в результаті поступального розвитку суспільства, вказує на ті процеси, які мають місце в національній економіці: серед них він виділяє нестабільність і циклічність, зростання і розвиток, кризи [25, С.79]. Є всі підстави вважати, що цим процесом притаманний закономірний характер, а також те, що вони пов'язані з функціонуванням і розвитком продуктивних сил. І саме дана обставина з огляду на позицію, яка обговорюється і поділяється нами, є головною. Проте вона не поділялася, а як уже підкреслювалося, не поділяється і до теперішнього часу, певними колами науковців. На підтвердження даного положення можна вказати на такі факти. Якщо повертатися в минуле, то в ті ж роки, в які були опубліковані праці представників ленінградського університету, виходить книга підготовлена колективом науковців Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова під керівництвом професора Н.А. Цагалова «Про систему категорій і законів політичної економії» [29, С.79]. Провідна ідея цього видання полягала в тому, що предмет політичної економії це ті виробничі відносини, в яких рухається процес виробництва [Там само, С.76].

У більш розгорнутому вигляді ця принципова позиція була сформульована у даному виданні професором М.В. Солодковим, при розгляді категорії «продуктивність праці» в системі економічних категорій. «Політична економія, – вважає він, – вивчає не сам по собі процес обміну речовин між людиною і природою, а відношення людей в цьому процесі, не труд як такий, а ті суспільні форми в яких він здійснюється» [29, С.197].

Згідно з логікою такої позиції значний комплекс проблем, пов'язаних з формуванням системи показників, які характеризують рівень продуктивності, а що не менш суттєво, визначення можливостей неухильного підвищення її рівня, виключається із предмета економічної теорії. Але ж зрозуміло, що подібна позиція з точки зору потреб життя не припустима. А тому дослідники, які працювали в сфері економічної теорії, реагуючи на запити практики, вважали за доцільне широко і аргументовано розглядати питання, відповідь на які давала підстави давати

конкретні рекомендації виробництву, але одночасно заявляли про необхідність при визначенні предмета економічної теорії керуватися положенням, згідно з яким він визначається відносинами між людьми в процесі виробництва. У цьому відношенні характерною є позиція В.А. Медведева, який, аналізуючи процес соціалістичного виробництва, велику увагу приділив питанням ефективності виробництва в тому числі проблемам виміру її рівнів, керуючись тим, що для цього необхідно знайти способи кількісної оцінки результатів і затрат ресурсів на їх досягнення, а потім визначати ефективність як відношення між ними. Але це з одного боку. А з іншого, він також виходив з того, що політекономічний аналіз виробництва полягає в аналізі економічних відносин [30, С.4].

Природно виникає питання, чим обумовлювалося формування вихідних методологічних позицій, яким було притаманне доволі очевидне протиріччя. Даючи відповідь на нього слід враховувати, що вони формувалися в той період, коли позиція вважалася об'єктивно вірною в тому разі, якщо вона наводилася у відповідності з марксистсько-ленінською теорією. Причому не в цілому відповідали її змісту, а і буквально кожному окремому положенню праць класиків цієї теорії. Вони то, взагалі, як буде показано далі, були різними. Але переважала позиція, яку в лаконічній формі висловив В.І. Ленін, визначаючи предмет політичної економії «її предмет зовсім не «виробництво матеріальних цінностей», як часто говорять (це – предмет технології), а суспільні відносини людей по виробництву» [31, С.195].

А оскільки положення класиків марксизма-ленінізму в той час не могли підвергтися сумніву ні в якій формі, навіть якщо вони знаходилися в очевидному протиріччі з дійсністю, то вихід із ситуації знаходився таким чином. В одному місці наукової чи навчальної праці наводилася цитата із праці класиків, а в іншому викладалося бачення автора підходу до вирішення методологічної за змістом проблеми. Так зокрема зробила О.Ф. Лопатіна висвітлюючи предмет і метод економіки соціалістичного сільського господарства. Спочатку вона вказує, що продуктивні сили вивчаються економікою сільського господарства, підкреслюючи, що робитися це повинно у взаємодії з виробничими відносинами, а також з надбудовою [32, С.4]. А через декілька сторінок наводиться цитата із праці В.І. Леніна, із якої витікає, що предмет вивчення економічних наук, а перш за все політекономії – це суспільні відносини людей по виробництву, суспільний строй виробництва [31, С.53]. І далі вона наводить складну систему виробничих відношень, яка включає економічні зв'язки між суспільством і трудовими колективами, між суспільством і окремим

працівниками, між трудовим колективом і його членами, між колективами підприємств [Там само, С.5].

Безумовно, необхідно погодитися з тим, що завдання як економічної теорії, так і окремих галузевих наук полягає у виявленні законів, притаманних виробничим відносинам, але не тільки їм, а і законам функціонування і розвитку продуктивних сил в їх органічній єдності.

У часи, коли ще існував Радянський Союз, продовжували періодично з'являтися публікації, в яких розвивалися погляди, у відповідності з якими вважалося доцільним продуктивні сили розглядати в якості предмета економічної теорії. Перш ніж перейти до характеристики однієї з них, вважаємо за доцільне послатися на думку, висловлену П. Самуельсоном у підручнику «Економіка». Одна із його глав має назву «вітер перемін». У ній дається характеристика еволюції економічних доктрин. А відносно однієї з них, яка знайшла віддзеркалення в праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» він стверджував – цей твір не дозволив економічній науці залишатися колишньою [23, С.35]..

На нашу думку, однією з праць, поява якої суттєво змінила погляди на місце продуктивних сил у предметі економічної науки, була монографія О.І. Анчишкіна «Наука – техніка – економіка» [33]. У теперішній час дане видання, як і ім'я його автора, згадується не часто. А між тим академік О.І. Анчишкін був не тільки науковцем високого рівня, а і крупним організатором науки. До того ж серед економістів радянського періоду розвитку економічної науки поряд з О.В. Чаяновим, М.Д. Кондратьєвим, В.С. Немчиновим, Л.В. Кангоровичем в російському підручнику «Курс економіки» називається і прізвище О.І. Анчишкіна. Відносно нього стверджується: «видатні заслуги, значний вклад у розвиток економіко-математичної теорії академіка Олександра Івановича Анчишкіна [25, С.73]. Висловлюється думка, що він, перш за все, відомий своїми працями в галузі макроекономічного прогнозування. Можливо, що це відповідає дійсності. Але така характеристика його внеску в розвиток науки була б неповною, бо не можна залишати поза увагою його роль у вирішенні проблем економічної методології, що знайшло свій вираз в обґрунтуванні не тільки доцільності, а і необхідності включення продуктивних сил в предмет економічної теорії. Причому він підкреслював: доцільність такого кроку зумовлюється не тільки потребами розвитку теорії, а і практичними міркуваннями. Мотивувалося це тим, що планування і управління економікою країни мають своїм об'єктом в першу чергу (якщо не по значущості, то масштабам) продуктивні сили [33, с.19].

Логічним виглядає ще один висновок О.І. Анчишкіна, суть якого полягає в тому, що відсутність теорії продуктивних сил стає на заваді створення наукових основ управління науково-технічним прогресом. О.І. Анчишкін вважає також необхідним підкреслити, що він не претендує на розкриття змісту економічної теорії в цілому, а своє завдання вбачає в тому щоб показати: дослідження закономірностей розвитку продуктивних сил слід розглядати як складову економічної теорії, а елементи продуктивних сил слід трактувати як економічні категорії [33, с.19]. Нами в повній мірі поділяється цей висновок, його слід послідовно використовувати при організації економічних досліджень взагалі, а особливо в галузевих економічних науках.

Ще одна пропозиція О.І. Анчишкіна стосується уточнення меж суспільних наук, зокрема політичної економії. Це доцільно зробити так, вважає він, щоб забезпечити цілісне дослідження закономірностей розвитку продуктивних сил. Конкретно пропозиція зводиться до того, що було б доцільним поряд з деяким уточненням предмета політичної економії здійснювати подальший розвиток більш загальної науки – економічної теорії, яка має своїм предметом весь спосіб виробництва [24, С.18].

Слід зазначити, що дана пропозиція в подальшому отримала підтримку і подальший розвиток у навчальному посібнику «Політична економія», підготовленому С.В. Мочерним і Я.С. Мочерною. Вони здійснили аналіз позицій з цього приводу У. Джевонса, який увів у науковий обіг поняття «економікс», А. Маршалла, котрий ототожнював поняття «політична економія» і «економікс», та цілого ряду інших науковців і сформувавши власну позицію з цього питання, яка зводиться до того, що є підстави розмежувати економічну теорію і політекономію, розглядаючи при цьому не тільки їх відмінності, а і взаємозв'язок [34, С.30]. Демаркаційна лінія між двома науками проводиться таким чином: ознакою економічної науки в цілому є економічні відносини, а політичної економії – виробничі відносини. Перші вважаються більш об'ємними оскільки крім виробничих відносин (як ядра економічних відносин) містять техніко-економічні та організаційно економічні відносини.

Принципово важливо, що ними в системі економічних законів виділяються закони розвитку продуктивних сил [Там само, С.37]. Поділяючи в цьому відношенні погляди Трифонова і О.І. Анчишкіна, вони зовсім по іншому підходять до переліку законів, які управляють розвитком продуктивних сил. На перше місце поставлено закон поступового переходу функцій працівників до засобів виробництва, закон зростання

екологічних витрат. Безумовно, нами цілком поділяється положення згідно з якими в системі економічних законів слід виділяти ті з них, які розкривають особливості функціонування і розвитку продуктивних сил, бо вони як раз і складають основну спрямованість даної статті. Але на відміну від цитованих авторів вважаємо, що провідне місце серед них належить закону економії робочого часу і різним формам його прояви: продуктивності праці, ефективності праці, економічній ефективності, еколого-економічній та соціально-економічній ефективності. Виключно важливе місце у цій системі слід відвести закону спадної віддачі, дія якого повинна розглядатися в тісній ув'язці із законом зростання інтенсивності виробництва. До цього ж класу законів є всі підстави віднести закони спеціалізації і кооперації, а також концентрації виробництва.

Таким чином, з'являється все більше підстав для того, щоб наводити все більше прикладів і імен вчених, які виходять з того, що пізнання законів, у відповідності з якими здійснюється розвиток продуктивних сил, набуває все більшого значення. Як результат є можливість зробити обґрунтований узагальнюючий висновок: продуктивні сили обов'язкова складова предмету економічної науки.

Наголошуючи на важливості дослідження продуктивних сил, одночасно слід мати на увазі, що це зовсім не означає орієнтації на послаблення уваги до проблем виробничих відносин. У зв'язку з цим слід зазначити таке. Із відомого положення Ф. Енгельса, яке він сформулював підводячи в кінці життя підсумки сумісної з К. Марксом роботи по створенню економічної теорії і де він стверджував «під економічними відносинами, які ми вважаємо визначальним базисом історії суспільства, ми розуміємо той спосіб, яким люди певного суспільства виробляють засоби до життя і обмінюють між собою продукти (оскільки існує розподіл праці). Таким чином сюди входить вся техніка виробництва та транспорту» [35, С.712]. З даного положення можна зробити різні висновки. Найбільш логічний, на нашу думку, буде такий: економічна теорія досліджує в цілому спосіб виробництва, а не тільки виробничі відносини. Воно зовсім не спростовує те ж часто цитоване положення К. Маркса «...політична економія – не технологія» [Там само], бо і при вивченні продуктивних сил у них будуть різні предмети. Принципи їх розмежування визначаються ще і тим, що сутність економічних явищ завжди визначається тією обставиною, що вони органічно пов'язані з відносинами між людьми в процесі виробництва [36, С. 12].

Про особливе значення вивчення закономірностей формування цих відносин з метою їх оптимізації свідчить той факт, що останнім часом все більшого значення набуває нова складова продуктивних сил – соціальний капітал. У літературі даються різні його визначення. Зокрема під ним розуміються такі відносини та зв'язки, які ґрунтуються на довірі і спонукають учасників до ефективних дій з метою досягнення спільних цілей [6, С. 78]. Ф. Фукуяма пов'язує соціальний капітал з наявністю загально прийнятих норм та цінностей, які практикуються певною групою людей дозволяють їм співробітничати [37, С. 8].

Особливого значення у формуванні соціального капіталу А.М. Колот надає згуртованості, підкреслюючи, що вона представляє собою досягнення такого стану у соціально-економічному розвитку, за якого зберігається соціальний мир та створюються передумови для подолання для невпевненості, непередбачуваності, нестійкості у різноманітних формах [38, С. 19]. При визначенні ролі соціального капіталу зазвичай підкреслюється, що далеко не завжди багатство є наслідком передового технічного прогресу та економічного розвитку. Навпаки, велика кількість країн, а передусім Японія, Німеччина, США, забезпечили економічний прогрес і посіли місце провідних держав світу завдяки тому, що спиралися на соціальний капітал.

Виходячи з викладеного вище, приєднуємося до думки, висловленої А.С. Гальчинським, який вважає, що продуктивні сили суспільства формуються як єдність фізичного капіталу (земля, машини, будівлі), людського капіталу (знання та здібності) і соціального капіталу [26, С. 14].

До теперішнього часу аналіз центральної для даної статті проблеми здійснювався без урахування тієї обставини, що економічна наука може бути структурована не тільки з позицій спрямованості при дослідженні зусиль на продуктивні сили або ж виробничі відносини чи навіть спосіб виробництва в цілому.

Широко представлений також поділ економічної науки на економічну теорію і прикладну економіку. Причому цей поділ здійснюється з різних позицій. Принципова відмінність між ними полягає в наступному. Так Б.А. Райзберг виходить з того, що окремо існують економічна теорія, з одного боку, і практична складова економічної науки, іменуєма прикладною економікою [22, С. 18].

На відміну від такого розуміння співвідношення в економічній науці теоретичної і практичної складової В.Д. Базилевич вважає, що поділ функцій економічної науки відбувається в межах економічної теорії і приєднується до думки широко представленої в західній літературі про

поділ економічної теорії на позитивну і нормативну. Він вважає, що перша складова економічної теорії відповідає на запитання: якою є економіка? Друга ж дає відповідь на запитання: як повинно бути, що для цього треба зробити? [5, С. 25]. Г.П. Журавльова в якості вихідного методологічного орієнтиру при вирішенні розглядуваного питання приймає положення, згідно з яким економічне знання дає не одна економічна наука а ціла сіть самостійних конкретних економічних дисциплін. Серед них виділяється загальна економічна теорія, яка виступає як методологічний фундамент цілого комплексу економічних наук, в тому числі конкретно – економічних наук. До їх складу пропонується включати економіку галузей, економіку підприємств, економіку країн і т.п. [18, С. 32-33].

В.Д. Базилевич також вважає за доцільне у складі економічної теорії виділити мезоекономіку (окремі галузі і підсистеми національної економіки), але не вбачає за необхідне пов'язувати це виділення з зосередженням на проблемах прикладного характеру. Але при цьому слід врахувати, що ним передбачається виділення у складі економічної науки основ економічної теорії як фундаментальної методологічної її частини, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем [6]. У зв'язку з цим логічно передбачити, що інші складові економічної теорії в більшій мірі будуть зосереджувати зусилля на практичних аспектах використання знання про закони і закономірності функціонування економічних систем. Цей загальний принцип, набуває особливого значення в галузевих економічних науках та в економіці підприємств. Ці закономірності мають велику своєрідність у галузі сільського господарства як з точки зору виробничих відносин, так і з позицій закономірностей функціонування продуктивних сил. Виходячи з обмеженості останніх робиться абсолютно обґрунтований висновок про очевидну необхідність раціонального використання їх як важливої умови збільшення виробництва товарів [39, С.17]. Не менш суттєво і те, що це завдання розглядається в якості важливої складової предмета економічної науки. але ця складова повинна стосуватися не тільки практичних аспектів використання продуктивних сил та в такій же мірі виробничих відносин. Хоча вона дуже важлива. Слід погодитися з тим, що ті успіхи радянської економіки, які мали місце, логічно пов'язувати із досягненнями в галузевих науках [40, С.9].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для наступних висновків. Класичними слід вважати такі теорії, які даючи найбільш повне пояснення процесів, притаманних певному етапу функціонування і розвитку економічної системи, справляють значний вплив на формування

економічної думки, виступаючи методологічною основою для подальших досліджень. Зазвичай їх формування пов'язане з іменами найбільш видатних науковців. У полі їх зору знаходилася проблема віднесення продуктивних сил до предмета економічної науки, яка не отримала однозначного вирішення, що вплинуло на подальші дискусії з цього приводу з формуванням протилежних точок зору. У теперішній час все більшого поширення набуває точка зору, згідно з якою продуктивні сили входять до предмету економічної науки, що обумовлено як логікою її розвитку, так і потребами практики. Але це зовсім не означає послаблення уваги до поглибленого вивчення виробничих відносин, гармонізація яких має особливе значення для забезпечення сталого розвитку суспільства. Переконаливим підтвердженням цього є активне формування теорії соціального капіталу. У дослідженні закономірностей розвитку продуктивних сил поряд з фундаментальною теорією важливу роль відіграють галузеві економічні науки, в яких відбувається органічне сполучення теоретичної і практичної складової з врахуванням особливостей галузі та її місця в забезпеченні поступального розвитку національної економіки.

Бібліографічний список: 1. Присяжнюк В.М. Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції “Стратегічні орієнтири розвитку аграрного сектору України до 2020 року” / В.М. Присяжнюк // Економіка АПК. – 2012. – № 10. – С. 3-6. 2. Петриченко В.Ф. Стратегічні напрямки розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / В.Ф. Петриченко // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 3-9. 3. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М.: Прогресс, 1968. – 600 с. 4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе; пер. с англ. / М. Блауг. – 4-е изд. – М., 1994. – 676 с. 5. Історія економічних учень: підручник. Ч.1 / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 582 с. 6. Злупко С.М. Історія економічної теорії: підручник / С.М. Злупко. – К.: Знання, 2005. – 719 с. 7. Амосов О.Ю. Історія економічної теорій / О.Ю.Амосов, В.О. Сивоконь, В.А. Міненко та ін. – Х., Вид-во ХарРІ НАДУ, «Магістр», 2010. – 448 с. 8. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії: підручник / за ред. А.А. Чухно. – К.: Знання, 2007. – 878 с. 9. Рудакова И. Основное течение экономической теории: потенциал и научная критика / И. Рудакова // Вопросы экономики. – 2005. – № 9. – С. 12-24. 10. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ. / Д. Белл. – М.: Academia, 1999. – 324 с.

11. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под. ред. проф. Л.Г. Мельника и проф. Л. Хенса. – Сумы: Университетская книга, 2007. – 1120 с. 12. Економічні проблеми ХХІ століття: Міжнародний та український виміри / За ред. С.І. Юрія, Е.В. Савельєвої – К.: Знання, 2007. – 595 с. 13. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. 14. Копнин П.В. Проблемы диалектики как логики и теории познания / П.В. Копнин. – М.: Наука, 1982. – 368 с. 15. Миль Дж. С. Основы политической экономии: В 3 т. / Дж. С. Миль. – М.: Прогресс, 1980. – Т.1. – 338 с. 16. Семотюк О.П. Сучасний словник іншомовних слів / О.П. Семотюк – Х.: Веста. Вид-во «Ранок», 2007. – 464 с. 17. Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – М.: ЭКСМО. 2007. – 960 с. 18. Экономическая теория (политэкономия): учебник / под ред. акад. В.И. Видяпина, акад. Г.П. Журавлевой. – М.: ИНФРА. – М, 2013. – 640 с. 19. Мусский С.А. 100 великих нобелівських лауреатів / С.А. Мусский. – М.: Вече, 2003. – 480 с. 20. Ядгаров Я.С. История экономических учений / Я.С. Ядгаров – М.: ИНФРА. – М, 2001 – 480 с. 21. Ананьин О.И. Экономическая наука в зеркале методологии / О.И. Ананьин // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 135-149. 22. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. 2; пер. с англ. / А. Маршалл. – М.: Прогресс, 1993. – 414 с. 23. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон, В. Нордхаус. – М.: Изд. дом. «Вильямс», 2003. – 688 с. 24. Курс экономики: учебник / под. ред. Б.А. Райзберга – М.: ИНФРА. – М, 2000. – 716 с. 25. Тарасевич В.М. Предмет макроекономіки / В.М. Тарасевич // Економічна теорія. – 2006. – № 3. – С. 66-87. 26. Гальчинський А.С. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / А.С. Гальчинський. – К.: АДЕФ – Україна, 2010. – 572 с. 27. История политической экономии социализма. Очерки – Изд-во Ленинградского университета, 1972. – 383 с. 28. Трифонов Д.К. Категории и законы политической экономии / Д.К. Трифонов. – Изд-во Ленинградского университета. – 1973. – 232 с. 29. О системе катигорий и законов политической экономии / Под. ред. Н.А. Цагалова. – Изд. Московского у-та, 1973. – 271 с. 30. Медведев В.А. Социалистическое производство. Политико-экономическое исследование. М., «Экономика», 1976 – 326 с. 31. Ленин В.И. Полн. собр. соч., Т.2. / В.И. Ленин. – М.: Политиздат, 1979. – 496 с. 32. Лапатина О.Ф. Экономика сельского хозяйства: учебник / О.Ф. Лапатина. и др. – М.: Экономика. – 1977. – 390 с. 33. Анчишкин А.И. Наука – техника – экономика / А.И. Анчишкин. – М.:

Экономика, 1989. – 383 с. 34. Мочерний С.В. Політична економія: навч. посібник / С.В. Мочерний, Я.С. Мочерна. – К.: Знання, 2007. – 684 с. 35. Маркс К. Капитал. Т. 4 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. 2-е изд. – Т. 26, ч. 2. М.: Политиздат. – 723 с. 36. Гриценко А.А. Політична економія: актуалізація проблематики, методологічний потенціал і сполученість з інституціоналізмом / А.А. Гриценко // Економічна теорія. – 2012. – № 1. – С. 5-20. 37. Фукуяма Френсис: Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Френсис Фукуяма. – М.: АСТ МОСКВА. Хранитель, 2006. – 730 с. 38. Колот А.М. Соціальна згуртованість суспільства як доктрина: основні засади принципи актуалізації, складові розвитку / А.М. Колот // Економічна теорія. – 2010. – № 1. – С. 18-28. 39. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2013 – 779 с. 40. Пороховський А.О. Політична економія: виклики часу / А.О. Пороховський // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 3-18.

Шиян В.Й., Олейник Т. И., Шиян Д.В. Продуктивные силы как предмет экономической науки в контексте классических теорий и результатов современных исследований. Показаны подходы к определению понятия «классические теории», обоснована необходимость включения производительных сил в предмет экономической теории, освещены основные этапы дискуссий. Подчеркнуто, что в составе продуктивных сил сформировалось новая составляющая- социальный капитал, значение которого по мере утверждения принципов постиндустриального общества неуклонно возрастает.

Shyian V., Oleinik T., Shyian D. The Productive Forces as the Subject of Economics in the Context of Classical theories and the Results of modern Researches. The approaches to determine the notion «Classical theories» have been shown. The necessity to include productive forces in the subject of economic theory has been grounded. The main stages of discussion have been elucidated, it has been stressed. That the new component was formed in the composition of productive forces social capital, whose meaning grows steadfastly as far as the principles of post industrial society strengthen themselves.